

A 24.00.19
Կ-29

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՆԱՍԱՐԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ ԿԱՍՈ ԲՈՐԻՍԻ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒՄ
(ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՕՐՅԵԿՏՆԵՐԻ ԳԵՂԱՐԿԵՍԱԿԱՆ ԸՆԿԱՆՈՒՄԸ)

ԻԴ.00.19 «Ֆիզիկական աշխարհագրություն և կենսաաշխարհագրություն,
հողերի աշխարհագրություն և լանդշաֆտների երկրաքիմիա»
մասնագիտությամբ աշխարհագրական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

Ս Ե Ղ Ս Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ – 2004

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

АЛЕКСАНЯН КАМО БОРИСОВИЧ

ГЕОГРАФИЧЕСКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ В АРМЯНСКИХ
ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ (ХУДОЖЕСТВЕННОЕ
ВОСПРИЯТИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
географических наук по специальности
24.00.19 - „физическая география и биогеография,
география почв и геохимия ландшафтов”

ЕРЕВАН - 2004

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում
 Գիտական ղեկավար՝ աշխ.գիտ.դոկտոր, պրոֆ. Խ.Ե.Նազարյան
 Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ աշխ.գիտ.դոկտոր, դոց. Ա.Ռ.Ավագյան
 բանաս.գիտ.դոկտոր,պրոֆ. Ս.Պ.Մուրադյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Խ.Աբովյանի անվան Հայկական Պետական
 Մանկավարժական Համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2004թ.-ի նոյեմբերի 12-ին ժամը 14⁰⁰-ին
 Երևանի Պետական Համալսարանում գործող 005 մասնագիտական խորհրդում
 (աշխարհագրական ֆակուլտետի թիվ 61 լսարանում)

Հասցեն՝ 375049, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1:
 Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ԵՊՀ գրադարանում:
 Սեղմագիրն առաքված է՝ 11 հոկտեմբերի 2004թ.

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար
 աշխ.գիտ.բեկնածու Ա. Ավարյան

Тема диссертации утверждена в Ереванском государственном университете.
 Научный руководитель: доктор геогр.наук, проф. Х.Е.Назарян

Официальные оппоненты: доктор геогр.наук, доцент А.Р.Авагян
 доктор филолог.наук, проф. С.П.Мурадян

Ведущая организация: Армянский Государственный Педагогический Университет
 им.Х.Абовяна

Защита состоится 12 ноября 2004г. в 14⁰⁰ часов на заседании
 специализированного совета 005 ЕГУ (в ауд. 61 географического факультета)
 по адресу: 375049, Ереван, ул. А.Манукяна 1.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке ЕГУ.
 Автореферат разослан 11 октября 2004 г.

Ученый секретарь
 специализированного совета
 канд.геогр.наук С.Суварян

3882-2004

Ատենախոսության ընդհանուր բնութագիրը

Տարբեր ժամանակներում և տարբեր երկրներում գիտական լուրջ փորձեր են կատարվել գեղարվեստական գրականության ու աշխարհագրության առնչությունների, նրանց հնարավոր շփման եզրերի բացահայտման ուղղությամբ: Այս աշխատանքում քննարկվում են հատկապես հայ գրական երկերում շրջափակած աշխարհագրական-հայրենագիտական հարցերի շրջանակը նպատակ ունենալով գրական ստեղծագործությունների օժանդակությամբ ավելի բազմակողմանի արվեստի և գիտության համակցման բարդ ու բազմաբնույթ կապերին: Աշխարհագրական օբյեկտների գիտական և գեղարվեստական ընկալման մեկնաբանումը կարևոր է բնական ու սոցիալական շատ գործընթացների և երևույթների բնութագիրը տալու համար:

Ներկայումս, երբ գնալով առաջնային են դառնում աշխարհագրության հումանիզացման խնդիրները, գեղարվեստական գրականությունը հայտնվում է աշխարհագրության հետաքրքրությունների կիզակետում, թեև ընդգրկված է նրա ոչ ավանդական կապերի ոլորտում:

Ռեսուրսի և ատենախոսության մեջ քննության են առնվում Մովսես Խորենացու, Անանիա Շիրակացու, միջնադարի հայ քնարերգու բանաստեղծների /Նարեկացի, Շնորհալի, Ֆրիկ, Երզնկացի, Ջուչակ, Սեբաստացի, Հովնաթան, Սայաթ-Նովա /, 19-րդ դարի հայ նշանավոր գրողների / Աբովյան, Ալիշան, ԲաժՖի / և 20-րդ դարի որոշ հեղինակների /Էմին, Չարենց, Սևակ, Շիրազ/ ստեղծագործությունների աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութը, ինչպես նաև աշխարհագրական ամենատարբեր օբյեկտների / լեռներ, բնակավայրեր/ գեղարվեստական ընկալման, աշխարհագրական տարածության դրսևորման հարցերը:

Թեմայի արդիականությունը: Մեր օրերում, երբ հայագիտական ուսումնասիրություններն ամենատարբեր ուղղություններով վերելք են ապրում և հայագիտությունն էլ Հայաստանում համարվում է գիտության գերակա ուղղություն, հրատապ է դառնում հայ գրական երկերի ուսումնասիրումը՝ աշխարհագրական-հայրենագիտական կտրվածքով: Գրական ստեղծագործություններում առկա աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութի ի մի բերումը, խմբավորումը, դասակարգումը, վերլուծումն ու մեկնաբանումը բնական ու հասարակական ուսումնասիրությունների հենքի վրա, դառնում է գիտական անհրաժեշտություն: Դա ունի պատմագիտական, հայրենագիտական, էթնո-աշխարհագրական կարևոր նշանակություն ոչ միայն տվյալ երկրի, այս դեպքում Հայաստանի պատմամշակութային արժեքներն ի հայտ բերելու և գնահատելու առումով, այլ նաև ներկայիս հասարակական օրինաչափությունների, արտադրողական ուժերի, բնության, բնակչության, տնտեսության առանձնահատկությունների ու փոփոխությունների բացահայտման տեսանկյունից:

Թեման արդիական է նաև նրանով, որ հայ գրական աղբյուրների հավաստի աշխարհագրական – հայրենագիտական տեղեկությունների ուսումնասիրումը լույս է սփռում տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակի, բնակչության շարժընթացի, բնական միջավայրի կրած փոփոխությունների վրա:

Աշխարհագրական օբյեկտների գեղարվեստական ընկալումն էլ իր հերթին օգնում է լրացնելու գիտական ընկալման ամբողջականությունը՝ նկատելով օրինաչափություններն ու առանձնահատկությունները:

Տեսական աշխարհագրության մեջ տևական ժամանակ ընթացող գիտական բանավեճը տարբեր աշխարհագրական դպրոցների միջև (ամերիկյան, ռուսական) այն մասին, թե ի վերջո գիտություն է աշխարհագրությունը, թե՞ արվեստ, ևս հրատապ է դարձնում խնդրի արծարծումը:

Փաստորեն աշխարհագրության և գեղարվեստական գրականության շփումների արդյունքում մենք առնչվում ենք մարդու և բնության, մարդկանց և տարածքի հարաբերության, բնական լանդշաֆտների գեղարվեստական նկարագրության, իրական և գեղարվեստածին բնակավայրերի բնութագրման, աշխարհագրական օբյեկտների գեղարվեստական ընկալման հարցերին, աշխարհագրական տարածության առնչություններին, ինչն էլ ավելի արդիական է դարձնում ուսումնասիրվող թեման:

Չետագոտության նպատակը և խնդիրները: Աշխատանքի հիմնական նպատակն է՝ աշխարհագրության և գեղարվեստական գրականության կապերի, աշխարհագրական օբյեկտների գեղարվեստական ընկալման առանձնահատկությունների բացահայտումը: Այդ նպատակին համապատասխան դրվել ու լուծվել են հետևյալ հետազոտական խնդիրները:

1. Ի մի բերել, խմբավորել, գնահատել և դասակարգել հայ գրական երկերում կուտակված բազմահարուստ աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութը՝ ժամանակագրական լայն կտրվածքով՝ 5-ից մինչև 20-րդ դար:

2. Մշակել և կազմել անհրաժեշտ քարտեզներ, որոնցում երևում են հայ գրողների ուղեգրությունների արդյունքում ամբարված աշխարհագրական տեղեկությունները, նրանց «տարածքային համակրանքի» ուղղությունները և աշխարհի գեղարվեստական տարածության պատկերումները:

3. Մշակել և զարգացնել Օ.Լավրենովայի կողմից կիրառած գեղարվեստական ստեղծագործությունների աշխարհագրական մշակման մեթոդը՝ այն տեղայնացնելով հայ գրական երկերի ուսումնասիրման գործում՝ դասակարգելով գրական երկերում հանդիպած աշխարհագրական անվանումները, բնական և մարդածին օբյեկտները:

4. Դիտարկել և գնահատել աշխարհագրական օբյեկտների գեղարվեստական ընկալման առանձնահատկությունները՝ նկատելով նրանց բազմաբնույթ՝ հոգևոր, մշակութային և այլ դրսևորումները:

5. Բացահայտել հայ գրողների աշխարհագրական մտածողության աստիճանը, դիտարկել աշխարհագրության արվեստը և գիտությունը:

Չետագոտության մեթոդաբանական և մեթոդական հիմքը: Աշխատանքի մեթոդաբանական և մեթոդական հիմքը և ընդհանուր սկզբունքները կառուցված են միջգիտական կապերի բացահայտման տեսանկյունից, ընդգծելով և վերագնահատելով աշխարհագրության դերը արդի գիտական պատկերացումներում:

Ուսումնասիրություններ կատարելիս հեղինակն առաջնորդվել է Ք.Ռուսելի, Փ.Ղուզասի, Օ.Լավրենովայի, Ն.Ֆրադկինի, Գ.Լապպոյի, Ն.Բարանսկու և այլ գիտնականների մշակած մեթոդաբանական հիմնադրույթներով, մեթոդական հնարներով և տեսակետներով:

Չետագոտության համար անհրաժեշտ հիմնական տվյալները վերցված են հայ գրական աղբյուրներից՝ համադրելով դրանք աշխարհագրության մի շարք տեսական դրույթների և ձևակերպումների հետ:

Հայ գրական երկերում կուտակված բազմահարուստ աշխարհագրական նյութի ուսումնասիրման, վերլուծման ու մեկնաբանման ժամանակ կիրառվել են դասակարգման, քարտեզագրման, գնահատման, մաթեմատիկական, նմանակման, գեղարվեստական ստեղծագործությունների աշխարհագրական մշակման մեթոդներն ու եղանակները:

Չետագոտության գիտական նորույթը: Աշխատանքն աշխարհագրության մշակութային, նրա տարաբնույթ ու բազմաբովանդակ դերի գնահատման, ինտեգրող կարողությունների վերագնահատման մի փորձ է, որի համար որպես փորձադաշտ ծառայել է հայ գեղարվեստական գրականությունը:

Փորձ է արվել մշակել գիտական նախահիմք և կատարել խնդրի գիտական առաջադրում աշխարհագրության և այլ գիտությունների կապերի բացահայտման տեսանկյունից, տվյալ պարագայում աշխարհագրության և գրականության շփման հնարավոր եզրերը իմաստավորելու և գիտական ուղու վրա դնելու առումով:

Կիրառելով աշխարհագրական գիտության հնարավորությունները՝ կարևորել ենք արվեստի և գիտության համակցման, գեղարվեստական մտածողության և գիտական մտածողության համադրման անհրաժեշտությունը, աշխարհագրական տարածության և գեղարվեստական տարածության տարաբնույթ առնչությունները:

Գեղարվեստական պատկերների և գիտական հասկացությունների միջոցով ցույց է տրված, որ հայ գրականությունը հարուստ է ոչ միայն աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութով, այլև լայն է դրսևորման բազմազանությամբ, շրջափակող աշխարհագրական երևույթների ու հարցերի շրջանակով, բնաճանաչողություն, միջավայր և տարածություն, մարդու և բնության փոխադարձված առնչություններ, սոցիալական ու հասարակական հարաբերություններ:

Բացահայտել, դասակարգել և ընդհանրացրել ենք հայ գրական երկերի աշխարհագրական հայրենագիտական նյութը՝ բնաաշխարհագրական, տնտեսական-սոցիալական, էթնո-աշխարհագրական և ազգագրական, տեղանվանագիտական ու պատմաաշխարհագրական տեսանկյուններից:

Չետագոտության կիրառական մշանակությունը: Աշխատանքն ունի առավելապես գիտակրթական և կրթամշակութային մշանակություն: Որպես հայագիտական կտրվածքով կատարված աշխարհագրական ուսումնասիրություն՝ նպաստում է հայ մարդու հայրենասիրական զգացումների վերելքին (ինչը պայմանավորված է բնական միջավայրը ճանաչելու և ընկալելու անհրաժեշտությամբ), գեղարվեստական ճաշակի մշակմանը (մարդու և բնության փոխհարաբերությունների արդյունք), ազգային ինքնատիպության և դիմանկարի ու ժողովրդական հազարամյա արժեքների պահպանմանը (հայ էթնոսը և նրա աշխարհագրական միջավայրը), ռազմահայրենասիրական ոգու կոփմանը և ազգային գաղափարախոսության մշակմանը (կապված մեր աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկություններից):

Հայ գրական երկերի աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութի մանրագնին վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս նաև մեր նախնիների փորձի կիրառմամբ գտնել հայրենի երկրի զարգացման և առաջընթացի ճիշտ ու արդյունավետ ուղիները, առկա կարողությունների օգտագործումը: Աշխարհագրական օբյեկտների գեղարվեստական ընկալման յուրահատկությունները, նրանց հոգևոր ու մշակութային մշանակության գնահատումը, աշխարհագրական տարածության և գեղարվեստական տարածության դրսևորումներն ու առնչությունները հնարավոր են դարձնում նաև այս կտրվածքով դիտարկելու բնություն-հասարակություն հարաբերությունները և փոխազդեցությունները, բարդ համակարգերի տարածքային ձևերի ուսումնասիրումը, հասարակության կայուն զարգացման հնարավորությունները:

Չետագոտության փորձարկումը: Ատենախոսության հիմնական դրույթները քննարկվել են Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրական ֆակուլտետի գիտական նստաշրջաններում և տեսական սեմինարներում (2003թ.), ֆիզիկական աշխարհագրության ամբիոնի նիստերում (1999, 2004թթ.), հանրապետական գիտազործնական կոնֆերանսներում (Արթիկ 2001թ.) և գիտաժողովներում (Երևան 2002-2003):

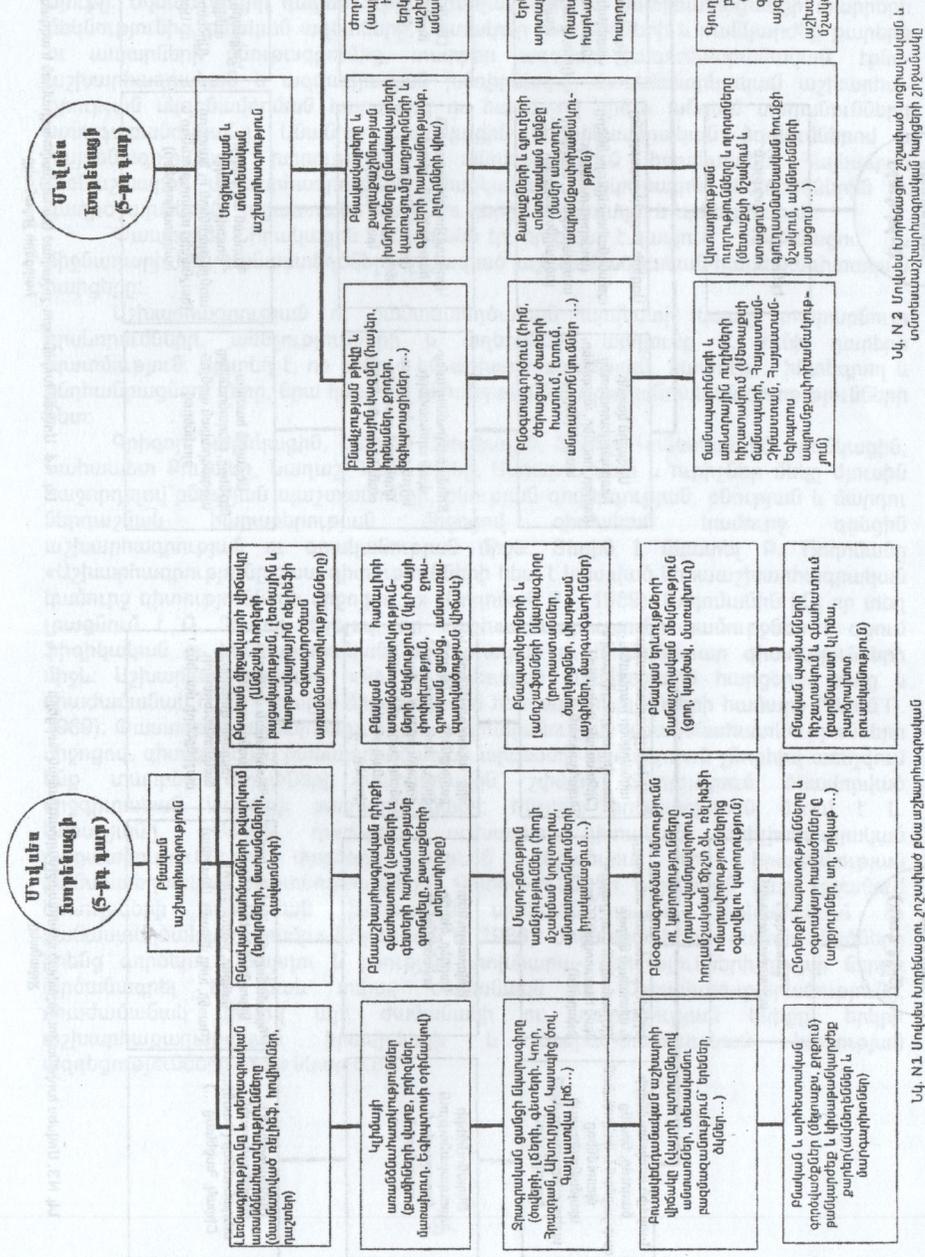
Չետագոտության արժեքները: Ատենախոսության թեմայով հրատարակվել է 12 գիտական աշխատանք: Ատենախոսությունը շարադրված է 160 էջի վրա, կազմված է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից (թվով 100, որից 70-ը՝ հայերեն, 25-ը՝ ռուսերեն, 5-ը՝ անգլերեն լեզուներով): Աղյուսակները զբաղեցնում են 8 էջ, քարտեզները և քարտեզ-սխեմաները՝ 7 էջ, նկարները՝ 17 էջ:

Աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութը
 Խորենացու, Շիրակացու և միջնադարի հայ բանաստեղծների
 ստեղծագործություններում

Հագարամյակների ճանապարհ են անցել հայ մշակույթն ու գիտությունը, որոնց ընդգրկած սահմանների մեջ յուրահատուկ տեղ են գրավում պատմությունը, աշխարհագրությունը և գրականությունը: Եթե ուշադրություն դարձնենք, ապա կնկատենք, որ վաղնջական ժամանակներից մեզ հասած պատմական երկերում և անգամ բանաստեղծական պատառիկներում կան աշխարհագրական հայրենագիտական պատկերներ, աշխարհագրական օբյեկտների և երևույթների հիշատակումներ ու նկարագրություններ: Դրանք իրենց արտացոլում են գտել Մովսես Խորենացու, Անանիա Շիրակացու և միջնադարի հայ բանաստեղծների ստեղծագործություններում՝ միմյանց կապելով ժամանակներն ու տարածությունը, փաստերն ու իրողությունները: Ստեղծագործություններ, որոնք կարելության չափ նպաստել են միջնադարի հայ գրականության, պատմության ու աշխարհագրության առնչությունների կայացմանն ու զարգացմանը՝ դառնալով մնայուն արժեքներ:

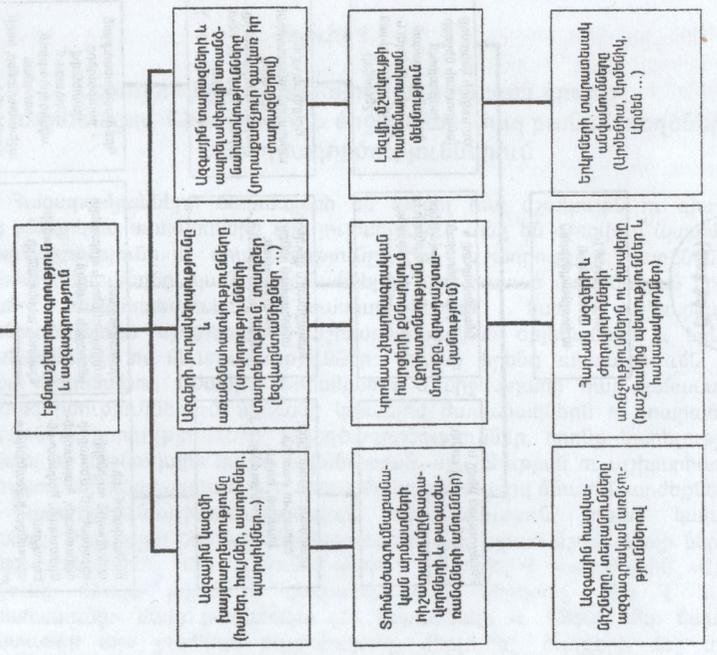
Պատմություն-աշխարհագրություն- գրականություն շղթան կայանում է ընդհանուր մշակույթի մեջ աշխարհագրության կատարած նշանակալի ներդրման և ավանդի շնորհիվ: Այս առումով դիպուկ է նկատել Վ. Կազանսկին. «Աշխարհագրությունը միայն թվում է զաղափարական ներկրող, մեծ է նաև նրա «արտահանումը» բայց բացահայտ չէ» (Կազանսկի Վ. 1989): Մեր նպատակն է աշխատանքի այս բաժնում բացահայտել, վերլուծել, ծալքերի մեջ տեսնել և օրինակների միջոցով մատուցել աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութը, որ արտացոլվել է հայոց պատմության ու գրականության էջերում, ներկրել աշխարհագրության ոլորտ և նաև արտահանել՝ ցույց տալով, ինչպես Ա. Ալիմենկոն է պնդում, որ «աշխարհագրությունը իրոք տիրում են սահմանային գիտություններին՝ մաթեմատիկայից մինչև հոգեբանություն» (Ալիմենկո Ա. 1989):

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ընդգրկելով հայոց պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև հինգերորդ դար, պարունակում է հարուստ աշխարհագրական նյութ և դա ինքնատիպ հայրենապատում է, որ անդրադառնում է հայրենի երկրի պետական կարգին, բնությանը, բնական-աշխարհագրական դիրքին, ժողովրդի կենցաղին, բնակչության ազգային կազմի առանձնահատկություններին, բնակավայրերին և քաղաքաշինության խնդիրներին, արտաքին բազմատեսակ ու բազմաբնույթ կապերին, հարևան երկրների հետ ունեցած աշխարհաքաղաքական հարաբերություններին, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական ու մշակութային գործընթացներին, կրոնական հարցերին, էթնո-աշխարհագրական խնդիրներին, տոհմածագումնաբանական արմատներին և տեղանուններին: Ակներև է, որ աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութի այսպիսի բազմազանությունը խոսում վկայություն է այն բանի, թե Խորենացին ինչպես է զուգակցել պատմությունն ու աշխարհագրությունը, ժամանակն ու տարածությունը, փորձելով պատասխանել «ինչո՞ւ» և «որտե՞ղ» հարցերին: Եվ պատահական չէ, որ Խորենացու շոշափած աշխարհագրական-հայրենագիտական հարցերի շրջանակը ընդգրկում է ամենատարբեր ուղղություններ՝ բնական աշխարհագրություն, հասարակական աշխարհագրություն, պատմական աշխարհագրություն, էթնո-աշխարհագրություն և ազգագրություն (տե՛ս նկ. 1,2,3,4):

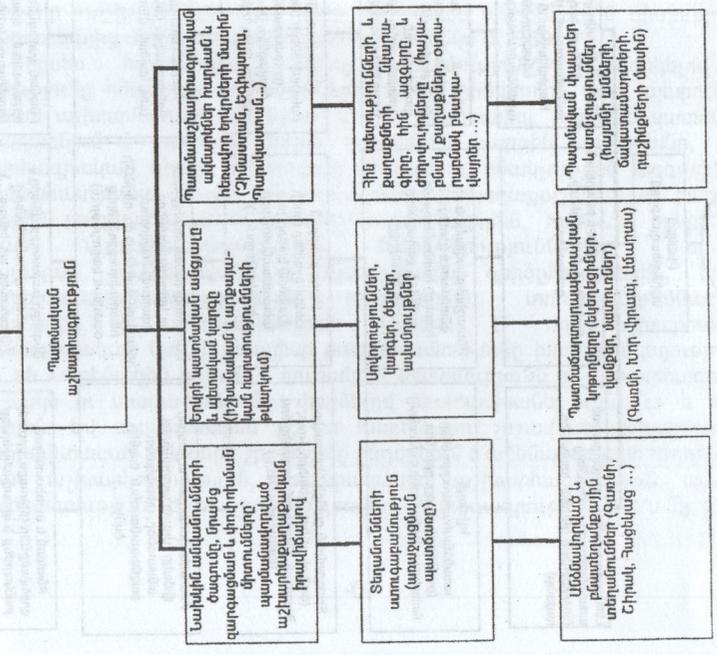
Նկ. 1, 2. Մովսես Խորենացու, շրջափած աշխարհագրական և պատմական աշխարհագրական հարցերի շրջանակը

**Մոզես
Խորհուրդ
(5-րդ դար)**

Ավ. N4. Մովսես Խորհրդի մասին տեղեկությունները և ազգագրական հարցերի շրջանակը

**Մոզես
Խորհուրդ
(5-րդ դար)**

Ավ. N3. Մովսես Խորհրդի մասին պատմաաշխարհագրական հարցերի շրջանակը

Անանիա Շիրակացին զարգացնելով նախորդ դարերի հայ և օտար հեղինակների բնագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքներն առանձնացրեց և ինքնուրույն հարթության վրա մատուցեց աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութը: Սկսած երկրի զննածնության զաղափարից և աստիճանացանցի տարրերի մեկնությունից, բնական աղետների, օգտակար համաձուլների և թանկարժեք քարերի ու ապարների բնութագրումից, տարբեր ազգերի ծագումնաբանական, էթնո-աշխարհագրական և ազգագրական խնդիրներից, մաթեմատիկական աշխարհագրության սկզբնավորման հարցերից ու հասնելով մինչև անգամ տեղամուկների ստուգաբանությանը, Անանիա Շիրակացին հայրենասիրական ձգտումներով և հայրենագիտական խորությամբ է անդրադառնում հատկապես Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրությանը, հայկական մշակութային կենտրոններին ու գաղթօջախներին, Հայաստանի տեղին ու դերին Արևմուտքի և Արևելքի միջև:

Փաստորեն Շիրակացին այն օղակն էր, որ իրար է կապում Խորենացու և միջնադարի հայ բանաստեղծների շոշափած աշխարհագրական-հայրենագիտական հարցերը:

Աշխարհագրության ու բանաստեղծական արվեստի կապը տարաբնույթ դրսևորումների, առնչությունների և աղբյուրների արդյունք է, ունի դարերի պատմություն: Այստեղ է, որ երևում են աշխարհագրության հատուկ, ինտեգրող և ընդհանրացնող դերը, նրա կապերն ավանդական և ոչ ավանդական գիտությունների հետ:

Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Ֆրիկը, Կոնստանդին Երզնկացին, Նահապետ Քուչակը, Նաղաշ Հովնաթանը, Սայաթ-Նովան և ուրիշներ մեկը մյուսին հաջորդելով բնության պաշտամունքի, բնության գովերգության, բնության և մարդու ներդաշնակ հարաբերության միջոցով գիտական կամուրջ գցեցին աշխարհագրության ու գրականության միջև: Տեղին է նկատել Բ. Ռոդոմանը «Աշխարհագրությունը շատ գիտությունների հետ է կապված կիսաաշխարհագրական կամուրջ գիտությունների միջոցով...» (Ռոդոման Բ. , 1989): Ռոդոմանին ինչ որ տեղ լրացնում է Ռ. Պալմը, նշելով, որ «աշխարհագրությունը կամուրջներ է գցում ֆիզիկական ու կենսաբանական, սոցիալական ու հումանիտար գիտությունների միջև: Աշխարհագրությունն ունի իր սեփական հանգուցային հարցերը, բայց և միաժամանակ հիմք է տալիս միջգիտական հետազոտությունների համար» (Պալմ Ռ. 1989): Փաստորեն աշխարհագրության և գրականության առանձնահատկությունների միջոցով, գիտության և բանաստեղծական արվեստի համադրման շնորհիվ առնչվում ենք տարբեր ոլորտների սահմանային շփման արդյունքում ձևավորված միջգիտական կապերի բացահայտմանը: Ինչպես իրավագիտորեն նշում է Լ. Սկրտչյանը. «Միջին դարերում աշխարհի գիտական, փիլիսոփայական բացատրությունների փորձերը երբեմն վերածվում էին իրականության բանաստեղծական հայտնությունների: Գիտությունն իր գոյության վաղ շրջանում երևույթների ճանաչման խորության պակասն, ասես, փոխարինում էր բանաստեղծականությանը» (Սկրտչյան Լ. 1986): Միջնադարի հայ բանաստեղծները իրենց գործերում մարդու և բնության փոխհարա- բերությունների լույսի ներքո արձանագրել են նաև տվյալ ժամանակն ու միջավայր-տարածությունը, միաժամանակ կրելով այդ ժամանակի ու տարածության կնիքը, երկրի աշխարհաբաղաբանական իրավիճակի և սոցիալ-տնտեսական կացության ազդեցությունները (տես նկար 5,6):

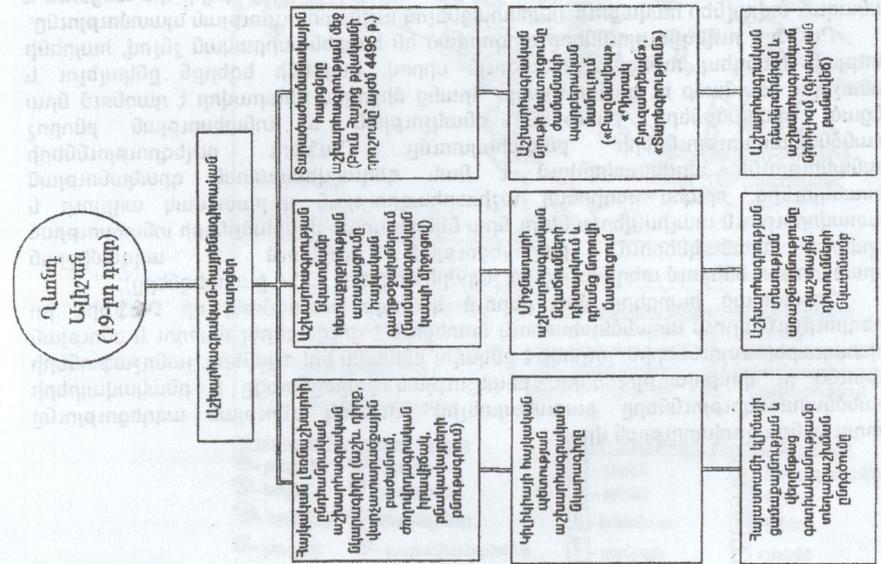
Մխիթարյան Միաբանության գավակ, հայ բանասեր, բանաստեղծ, թարգմանիչ, մանկավարժ և պատմաբան Գևորգ Ալիշանը գործելով 19-րդ դարում՝ մեծ գիտական ավանդ է ներդրել հատկապես աշխարհագրության ու հայրենագիտության բնագավառներում, և նրան իրավացիորեն կարող ենք համարել հայ նոր աշխարհագրության հիմնադիրներից և զարգացնողներից մեկը: Մեր կարծիքով՝ նրա հսկայական, մնայուն ժառանգության մեջ առանձնակի տեղ են զբաղում հատկապես աշխարհագրության և հայրենագիտության բաժինները՝ ի դեմս մի շարք կորողային աշխատությունների՝ «Տեղագիր Հայոց Մեծաց», «Յուշիկը Հայրենաց Մեծաց», «Շիրակ», «Այրարատ», «Սիսական», «Սիսուան», «Հայբուսակ», «Քաղաքական աշխարհագրություն»: Սրանք գիտական ու ճանաչողական մեծ արժեք ունենալուց զատ հետագա հետազոտությունների համար ունեն նաև սկզբնաղբյուրի նշանակություն: Լինելով Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության անդամ և երբեք չլինելով Հայաստանում Ալիշանը նամակագրությամբ ստացված փաստերի և զրակա բազմաթիվ արբյուրների հիման վրա կարողացել է ամենայն մանրամասնությամբ, գիտական բարեխղճությամբ և զարմանալի ճշգրտությամբ ներկայացնել Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրությունն՝ անդրադառնալով նրա բնաաշխարհագրական պայմաններին, նահանգների և զավառների դիրքադրությանը, վարչատարածքային բաժանման օրինաչափություններին, սոցիալ-տնտեսական կացությանը, ժողովրդագրական իրավիճակին, բնակչության տեղաբաշխվածությանը և բնակավայրերի բնույթին, տեղանունների և աշխարհագրական անվանումների ստուգաբանությանը, հինավուրց ամրոցների և բերդերի, եկեղեցիների ու վանքերի՝ նրանցում առկա առանձնագրությունների նկարագրությանն ու մեկնաբանմանը, կենցաղի, դավանանքի, սովորույթների և ավանդույթների առանձնահատկություններին (տես Ա. 9):

Ալիշանին մենք դատում ենք այն աշխարհագետների շարքին, ով իրեն հետաքրքրող տարածքում չլինելով՝ այնուամենայնիվ կարողացել է ճշգրտորեն մատուցել տեղանքի աշխարհագրությունը՝ փորձելով հավաստել տեսության և բազմակողմանի զարգացվածության առավելությունը դաշտային անմիջական դիտումների նկատմամբ:

Ուստի ակնբախ է, որ Ալիշանի գիտական ներդրումներն ընդգրկել են աշխարհագրության ամենատարբեր ոլորտներ՝ էթնո-աշխարհագրություն, քաղաքական աշխարհագրություն և լանդշաֆտագիտություն, հայրենագիտություն, սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրություն, կենսաաշխարհագրություն, տեղանունների աշխարհագրություն, և դրանով հանդերձ նպաստում են բազմակողմանիորեն բացահայտելու բոլոր աշխարհագրական փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել նրա նկարագրած ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Ալիշանի աշխարհագրական բավականին լայնընդգրկուն մտածողության մասին են վկայում նաև աշխարհագրական ամենատարբեր օբյեկտների բանաստեղծական նկարագրերը, ինքնատիպ մատուցումները, ձևակերպման առանձնահատկությունները պատկերավորությունն ու դիպուկությունը:

Նյութի շարադրման և մատուցման տեսանկյունից հետևելով գիտական երկրագրության կանոններին, Ալիշանը բնության, աշխարհագրական միջավայրի և մարդու փոխհարաբերության հարցերում նախապատվությունը առավելապես տվել է մարդուն և նրա գործունեությանը:

Աշխարհագրությունն ու զրականությունը Ալիշանի մոտ սինթեզվել են տարբեր գիտական աշխարհայացքների ազդեցությամբ՝ մասնավորապես Կարլ Ռիտտերի աշխարհագրական մատերիալիզմի, էլիզե Ռեկյուի աշխարհայացքի, եվրոպական զրականության ռոմանտիկներ Պետրարկայի և Հյուգոյի ստեղծագործությունների լույսի ներքո: Դրանով նա ցույց է տվել զրականության նշանակալի դերը աշխարհագրական ուսումնասիրությունների հարցում:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

<ul style="list-style-type: none"> --- սեռական սահմաններ ••••• քարքարոտ և ավազոտ տարածքներ (անապատ) ⊗ - աղի պաշարներ ⊕ - աղբյուրներ ⊙ - բերդեր և ամրոցներ 	<ul style="list-style-type: none"> ▲ - սիհեստներ և զբաղմունքի ուղևորներ ▲ - ջուլիակություն ▲ - դերձակություն ▲ - ոսկերչություն ▲ - հյուսնություն ▲ - առևտուր ▲ - զինգործություն ▲ - անասնապահություն ▲ - ձիաբուծություն
--	--

<p>Բնակչության ազգային կազմը</p> <ul style="list-style-type: none"> ⊙ - ջուլներ ⊗ - հայեր ⊕ - հրեաներ ⊖ - բուրբեր ⊙ - սուզմանի 	<p>Սշակաբույսեր և բերրատեսակները</p> <ul style="list-style-type: none"> ⊙ - ցորեն ⊗ - բրինձ ⊕ - կտավատ ⊖ - բամբակ ⊙ - ծխախոտ ⊗ - գերզակ ⊕ - խաղող (բիշմիշ) ⊖ - ծիրան ⊙ - խմոր ⊗ - տանձ ⊕ - սերկևիլ ⊖ - դեղձ ⊙ - կեռաս
--	---

7000 - բնակչության թիվը՝ տներով
30000 - բնակչության թիվը՝ շենքերով
→ - երրուղու ուղղությունը

Առավել ուշագրավ են Բաֆֆու ուղեգրություններն ու պատմավեպերը, որոնք հարուստ նյութ են պարունակում ոչ միայն գեղարվեստական ու պատմամշակութային արժեքների տեսանկյունից, այլև օգտակար են և արժեքավոր զուտ աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութերի ու տեղեկությունների ուսումնասիրման, մեկնաբանման և վերլուծության առումով: Իր ուղեգրություններով, որոնցից մեզ են հասել երեքը՝ «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի», «Ճանապարհորդություն Թիֆլիսից մինչև Ազուխս», «Երկու ամիս Աղվանից և Սյունյաց աշխարհներում», Բաֆֆին ներկայանում է որպես ճանապարհորդ-աշխարհագետ-հայրենագետ՝ հարուստ, հետաքրքիր տվյալներ մատուցելով իր անցած տարածքների ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների, գյուղատնտեսության ճյուղերի բուսաբուծության և անասնաբուծության, բնակչության բաշխվածության և բնակավայրերի տիպերի, բնակվող ժողովուրդների, ազգերի և ցեղերի կենցաղի ու սովորույթների, դավանանքի և ավանդույթների մասին, նկարագրելով առկա օգտակար հանածոները, խոսելով տեղաբնակների առևտրական գործունեության մասին, ստուգաբանելով բազմաթիվ տեղանուններ և աշխարհագրական անվանումներ:

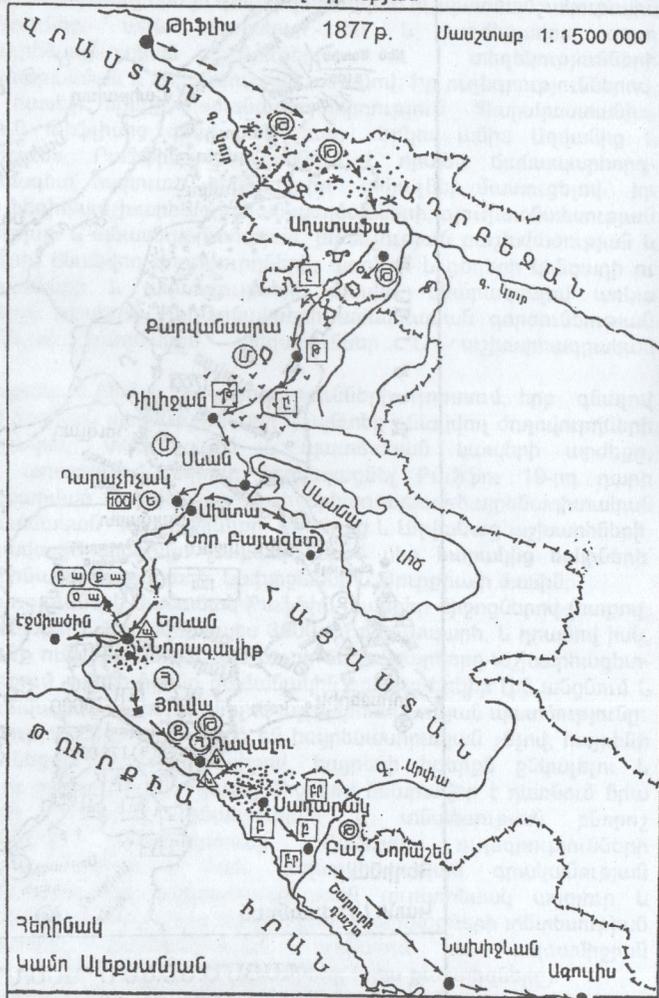
Աշխարհաքաղաքական ներկա հարաբերությունների ոլորտում, երբ գնալով ավելի են կարևորվում հարևան պետությունների և այնտեղ բնակվող ժողովուրդների միջև առկա քաղաքական, տնտեսական և պատմական կապերի արժեքը, անհրաժեշտություն է առաջանում նորովի ներկայացնել Բաֆֆու 19-րդ դարի երկրորդ կեսերին կատարված գրառումների աշխարհագրական-հայրենագիտական տեղեկությունները պատմական Պարսկաստանի, Սյունյաց և Աղվանաց աշխարհների, Թիֆլիսի և Գողթն գավառի այսօրվա չափանիշներով մեր հարակից երկրների՝ Իրանի, Ադրբեջանի, Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Թուրքիայի մասին:

Իր երեք ուղևորությունների ժամանակ Բաֆֆին տարբեր միջոցներով (ուղքով, ծիով, կառքով) հաղթահարել է մոտավորապես 3000 կմ ճանապարհ, և դրանով իսկ, իրավացիորեն իրավունք ունի կանգնելու այն բոլոր ճանապարհորդ-աշխարհագետ-հայրենագետների շարքում, ովքեր իրենց ժամանակին երկրից երկիր էին անցնում և զանազան տվյալներ հավաքում հարստացնելով աշխարհագրության պատմությունը:

Բաֆֆու ուղեգրությունները տոգորված են հայրենասիրական շնչով, հայրենի բնության հանդեպ ունեցած մեծագույն սիրով, հայրենի եզերքն ընկալելու և ճանաչելու ձգտմամբ ու ցանկությամբ: Դրանց միջոցով հնարավոր է դառնում նրա անցած տարածքների բնության, բնակչության և տնտեսության բնորոշ առանձնահատկությունների բացահայտումը: Բաֆֆու ուղեգրությունների նշանակություն արժեքավորվում է նաև գեղարվեստական գրականության տեսանկյունից, որպես ռեգիոնալ աշխարհագրության յուրատեսակ աղբյուր և հնարավորություն տալիս վերծանելու նրա նկարագրած տարածքների տնտեսության վարման եղանակներում, բարեկեցության ոլորտում և ազգամիջյան հարաբերություններում տեղի ունեցած շարժընթացները (տես քարտեզները):

Շոշափված հարցերը մեզ բերում են այն համոզման, որ Բաֆֆին իր ուղեգրություններում առանձնահատուկ մոտեցում է ցուցաբերել մարդու և բնության փոխհարաբերություններին, յուրովի է ընկալել բնական երևույթները, լամբաֆտների էությունն ու փոփոխությունները, բնակչության շարժընթացը և բնակավայրերի առանձնահատկությունները՝ բացահայտելով նույնիսկ բնության ազդեցությունը մարդու կենցաղավարության վրա:

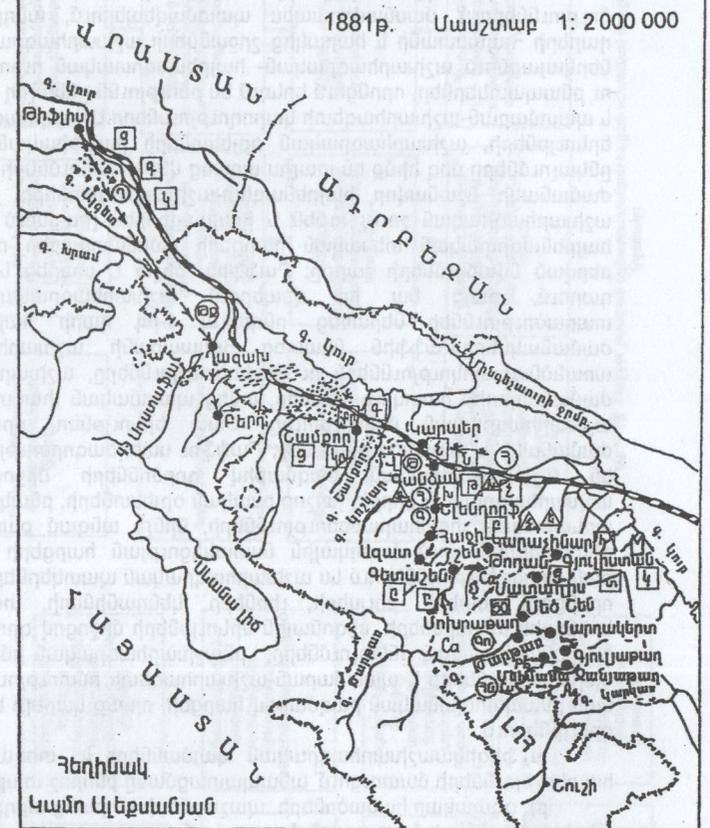
Բաֆֆու երթուղու քարտեզ-սխեման ըստ
«Ճանապարհորդություն Թիֆլիսից մինչև Ագուլիս»
ուղեգրության

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՃԱՆՆԵՐ

<p>----- պետական սահմաններ</p> <p>..... քարքարոտ և ավազոտ տարածքներ (անապատներ)</p> <p>----- կախանովի ջրանցքը</p> <p>Բնակչության ազգային կազմը</p> <p>⊖ - եզդիներ ⊕ - հայեր</p> <p>⊗ - թուրքեր ⊙ - ջրդեր</p> <p>⊕ - մալականներ</p> <p>⊞ - Բնակչության թիվը՝ տներով</p> <p>→ - երթուղու ուղղությունը</p>	<p>Ստորադրության ճյուղերը</p> <p>Ⓜ - բամբակի արտադրություն</p> <p>Ⓜ - ջիշմիշի արտադրություն</p> <p>Ⓜ - օդու արտադրություն</p> <p>Չբաղմունքի ուղղություններ</p> <p>⚠ - առևտուր</p> <p>⚠ - երկրագործություն</p> <p>⚠ - խաշնարածություն</p> <p>Մշակաբույսերի և բերրատեսակների</p> <p>Ⓜ - բրինձ Ⓜ - ընկուզենի</p> <p>Ⓜ - բամբակ Ⓜ - բրբենի</p>
--	---

Բաֆֆու երթուղու քարտեզ-սխեման ըստ
«Երկու ամիս Աղվանից և Սյունյաց աշխարհներում»
ուղեգրության

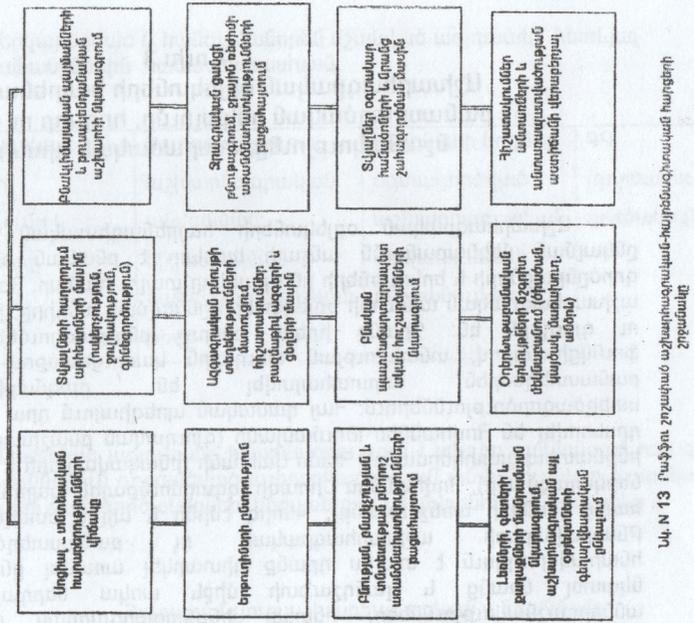
ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՃԱՆՆԵՐ

<p>----- պետական սահմաններ</p> <p>..... քարքարոտ և ավազոտ տարածքներ (անապատներ)</p> <p>----- մահիճներ</p> <p>Ⓜ - բերդեր և ամրոցներ</p> <p>Օգտակար հանածոներ</p> <p>Ագ - արծաթ Կ - պղինձ</p> <p>Բե - արծիճ Կա - կրաքար</p> <p>Բնակչության ազգային կազմը</p> <p>Ⓜ - հայեր Ⓜ - թուրքեր Ⓜ - դարաչիներ</p> <p>Ⓜ - գեղամասի շվաբներ Ⓜ - գոլանի</p> <p>Ⓜ - հույներ Ⓜ - բարաքանա</p> <p>Ⓜ - Բնակչության թիվը՝ տներով</p> <p>→ - երթուղու ուղղությունը</p>	<p>Սիսեռուներ և զբաղմունքի ուղղություններ</p> <p>⚠ - խաղողագործություն</p> <p>⚠ - երկրագործություն</p> <p>⚠ - զինեցություն</p> <p>⚠ - ձիաբուծություն</p> <p>Մշակաբույսերի և բերրատեսակների</p> <p>Ⓜ - ցորեն Ⓜ - քարի</p> <p>Ⓜ - գարի Ⓜ - չինարի</p> <p>Ⓜ - կորեկ Ⓜ - մանենի</p> <p>Ⓜ - բրինձ Ⓜ - բզենի</p> <p>Ⓜ - վարապղոր միժոգա Ⓜ - խաղող</p> <p>Ⓜ - հոն Ⓜ - տանձենի</p> <p>Ⓜ - զկեռ Ⓜ - ընկուզենի</p> <p>Ⓜ - կաղնի</p>
---	--

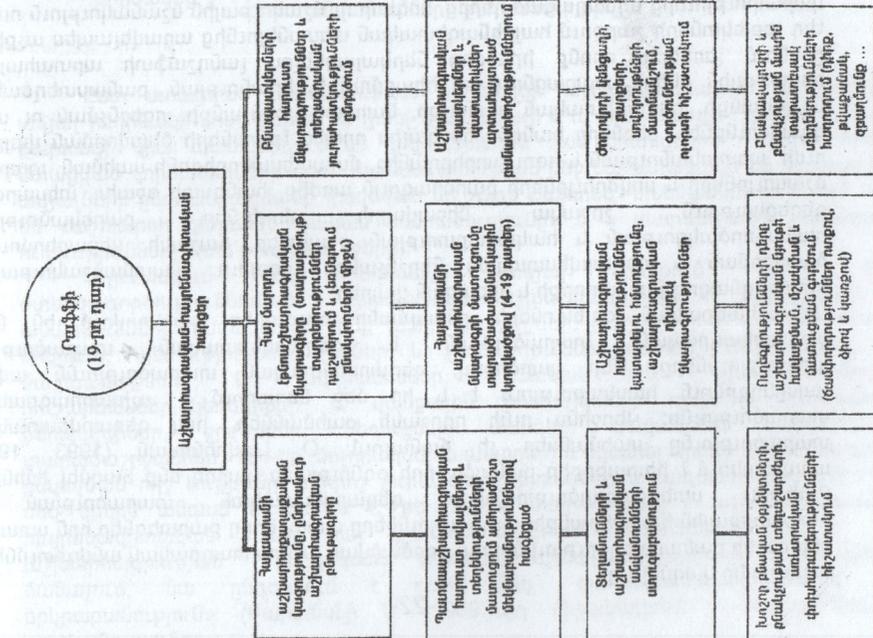
Բաֆֆին իր ուղեգրություններից զատ, բազմաթիվ այլ ստեղծագործություններում մասնավորապես պատմավեպերում, անդրադառնում է նախորդ դարերի Հայաստանի և հարակից շրջանների աշխարհագրական իրողություններին, ներկայացնում աշխարհագրական- հայրենագիտական ուրույն նկարագրություններ ու բնապատկերներ, որոնցում երևում են բնությունն ընկալող մեծ գեղագետի, հիշատակագրի և պատմաբան-աշխարհագետի կարողությունները: Աշխարհագրական անենատարբեր երևույթների, աշխարհագրական օբյեկտների բաֆֆիական մեկնաբանումներն ու ընկալումները մեզ հիմք են տալիս առանց վերապահումների մեծ գրողին դասելու իր ժամանակի նշանավոր հայրենագետ-աշխարհագետների շարքը: Բաֆֆու երկերն աշխարհագրական շունչ ունեն և իրավացիորեն լրացնում են աշխարհագրական-հայրենագիտական տեսական հարցերի անենատարբեր ուղղություններում ձեռք բերված նվաճումների շարքը: Բաֆֆին, ճիշտ է, ապրեց և ստեղծագործեց 19-րդ դարում, բայց նա իր վեպերում աշխարհագրական ավելի ընդգրկում տարածություններ ներառեց, ընդհուպ 4-րդ դարի Հայաստանից մինչև մեր ժամանակները: Բաֆֆին նկատեց Հայաստանի աշխարհագրական նկարագրի առանձնահատկություններն ու փոփոխությունները, աշխարհագրության տարածա-ժամանակային հատկությունները, տվեց պատմական փաստերի և իրողությունների աշխարհագրական մեկնությունը: Շատ երևույթներ, որոնք գոյություն ունեն ժամանակի և տարածության մեջ, Բաֆֆու ստեղծագործություններում արտացոլվել են աշխարհագրական բազմաթիվ գործոնների միջոցով՝ մասնավորապես՝ աշխարհագրական դիրքի, խոշոր բնական օբյեկտների, բնակչության տեղաշարժերի, առևտրական փոխհարաբերությունների, մինչև անգամ քաղաքակրթությունների և զետահովիտներում մարդկային նստակեցության հարցերի ընդգրկմամբ: Բաֆֆու բանաստեղծություններում և աշխարհագրական պատկերներ ու պատահիկներ կան, որոնցում գետերի, բույսերի, լեռների, կենդանիների, տարվա եղանակների և երկնային մարմինների, սեզոնային երևույթների միջոցով գրողն արտահայտում է իր հայրենագիտական ընկալումները, բնաշխարհագրական իմացությունը, գեղագետի կարողությունները և պատմաբան-աշխարհագետի հմտությունը: Բաֆֆին շոշափել է նաև բնապահպանական բազմաթիվ հարցեր, որոնք կարելի է ներկայացնել հետևյալ դրույթներում.

- ա) ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների և տեղագրական առանձնահատկությունների մատուցում անապատացմանը բնորոշ տարրերի հիշատակմամբ:
- բ) օգտակար համաձոնների պաշարների և դրանց արդյունահանման մասին տեղեկությունների մատուցում՝ մարդու և բնության փոխադարձված առնչությունների մեկնությամբ:
- գ) ջրագրական ցանցի առանձնահատկությունների և ջրային ռեժիմի յուրահատկությունների, լեռնային գետերի սրընթաց ուժի և կատարած քայքայիչ աշխատանքի մեկնաբանում կապված հորդացումների և ցամաքումների հետ, պայմանավորված դրանց ազդեցությամբ շրջակա տարածքների ոռոգման աշխատանքների և համապատասխան մշակաբույսերի աճեցման վրա:
- դ) բնության, բնակչության և տնտեսության բնորոշ առանձնահատկությունների մեկնաբանում, արհեստների և զբաղմունքի ոլորտների, տնտեսության վարման եղանակների հիշատակում:
- ե) բնակչության երկրագործական և անասնապահական հմտությունների, հող-օգտագործման կուլտուրայի մեկնություն կապված ռելիեֆի լեռնային և դաշտային բնույթից:
- զ) լեռնային անտառների առանձնահատկությունների հիշատակում, մարդածին ազդակի պատճառով դրանց կրճատման, անտառվերականգնման աշխատանքների կազմակերպման հարցերի քննարկումով:

Ինչպես նկատում ենք, իրապես լայն է Բաֆֆու շոշափած աշխարհագրական հայրենագիտական հարցերի շրջանակը (տես նկ. 13):

Նկ. N 13 Բաֆֆու շոշափած աշխարհագրական-հայրենագիտական հարցերի շրջանակը

Գլուխ 3
Աշխարհագրական օբյեկտների հայրենագիտական և բանաստեղծական ընկալումը, հոգևոր ու մշակութային մշանակությունը, տարածական դրսևորումները

Աշխարհագրական օբյեկտների հայրենագիտական և բանաստեղծական ընկալման մեկնաբանումն անչափ կարևոր է բնական ու սոցիալական շատ գործընթացների և երևույթների բնութագիրը տալու համար: Հետաքրքիր է դիտարկել աշխարհագրական այնպիսի օբյեկտների ընկալման խնդիրը, ինչպիսիք քաղաքներն ու գյուղերն են: Դրանք իրենց բնորոշ բնութագրումներով, իրականացնող ֆունկցիաներով, տնտեսության ճյուղային կառուցվածքով և գրաված դիրքով բանաստեղծորեն արտահայտվել են բազմաթիվ հեղինակների ստեղծագործություններում: Հայ դասական պոեզիայում դրա փայլուն օրինակները դրսևորվել են Հովհաննես Թումանյանի (գյուղական բնաշխարհի կյանքի, կենցաղի ինքնատիպ պատկերմամբ), Համո Սահյանի (բնակավայրերի և բնության ներդաշնակ ներկայացմամբ), Հովհաննես Շիրազի (զգացմունքային ապրումներն Անի քաղաքի և հայոց լեռների առնչությամբ), Գևորգ Էմինի և այլոց ստեղծագործություններում: Բնակավայրերի աշխարհագրական ու բանաստեղծական ընկալումը հնարավորություն է տալիս դրանք դիտարկել առավել ընդգրկուն որակներով, նկատել նրանց և լանդշաֆտի միջև առկա ներդաշնակություններն ու աններդաշնակությունները, հետևել ինքնագարգացման տեմպին և վարքի անկանխատեսելիության հնարավոր կանխատեսումներ անել:

Աշխարհագրական օբյեկտները, բացի իրենց բնորոշ հատկություններից, ունեցած կարևորությունից և խաղացած դերից, հոգևոր ու մշակութային մշանակություն ունեն: Այդ օբյեկտների շարքում հայրենագիտական տեսանկյունից առավելապես աչքի են ընկնում լեռները, որոնք իրենցից ներկայացնելով լանդշաֆտի արտահայտիչ ռելիեֆային ձևեր՝ առաջացնում են հիացմունքի, երանության, բանաստեղծական ներշնչանքի, գեղագիտական հաճույքի, կարոտի, տենչանքի, ոգեշնչման ու սիրո զգացմունքներ: Լեռները հանդես են գալիս որպես էթնոսների ձևավորման վայրեր, ուժի, պետականության և ոգու խորհրդանիշ, մտատեսափորձոնի սահման, տարբեր մշակույթների և սովորույթների բարձրագույն արժեք, հանգստի օջախ, տեսարժան գեղեցկություն, շրջակա միջավայրի մոդելներ, բարեկամության, համագործակցության և հակամարտության օջախներ, ճաշակի, վերաբերմունքի ձևավորման և գեղարվեստական ներշնչանքի աղբյուր, պատմամշակութային, ուխտագնացության, աղոթքի և սրբազան վայրեր:

Աշխարհագրական օբյեկտների ընկալմանը զուգահեռ կարևորվում են նաև աշխարհագրական տարածության և գեղարվեստական տարածության առնչությունները: Մեր կարծիքով, գեղարվեստական տարածությունն ավելի լայնընդգրկուն հասկացություն է և իր մեջ ներառում է աշխարհագրական տարածությունը: Վերջինս ունի որոշակի սահմաններ, իսկ գեղարվեստական տարածությունը սահմաններ չի ճանաչում: Օ. Լավրենովան (1993, 1998) առաջարկում է հետաքրքիր բանաձև, որի օգնությամբ կարող ենք կազմել Էմինի և Բաֆֆու ստեղծագործությունների գեղարվեստական տարածության և «տարածքային համակրանքի» ուղղությունները պատկերող քարտեզներ, որն ստացել ենք Էմինի բանաստեղծություններում գործածված աշխարհագրական անվանումների աղոյսակը կազմելուց:

Աշխատանքում ներկայացված է հանգամանորեն մշակված աղյուսակ՝ հետևյալ գլխամասային պահանջներին համապատասխան.

N	Աշխարհագրական օբյեկտների դասակարգումը և անվանումները	Յուրաքանչյուր աշխարհագրական անվանման հիշատակման հաճախականության թիվը	Հեղինակի կողմից օգտագործված աշխարհագրական անվանումների ընդհանուր թիվը	ԳԳ (գործածության գործակից)
---	--	--	---	----------------------------

Այս ձևով կազմված աղյուսակը հնարավորություն է տալիս ցանկացած հայ գրողի ստեղծագործություններում գործածված աշխարհագրական անվանումները դասակարգել և ստանալ գործածության գործակիցներ՝ կիրառելով Օ. Լավրենովայի բանաձևը .

$$\text{Գործածության գործակից (ԳԳ)} = \frac{\text{Յուրաքանչյուր աշխարհագրական անվանման հիշատակման հաճախականության թիվը}}{\text{Հեղինակի կողմից օգտագործված աշխարհագրական անվանումների ընդհանուր թիվը}}$$

Ըստ ստացված գործածության գործակցի աշխարհագրական անվանումները տվյալ հեղինակի մոտ կարող են լինել մշանակալի և ոչ մշանակալի: Դրանից ելնելով էլ քարտեզի վրա պատկերվում են կիզակետային կամ երանգային ձևերով: Հենվելով ստացված գործակիցների վրա առեմախտության մեջ ներկայացված են աղյուսակային տվյալների ընդհանրացմամբ կազմված մի շարք քարտեզ - սխեմաներ, որոնցում երևում են «աշխարհի գեղարվեստական տարածությունը» և «տարածքային համակրանքի ուղղությունները» (տե՛ս հաջորդ էջերը):

Աղյուսակում մեկ հեղինակի (տվյալ դեպքում Գևորգ Էմինի) ստեղծագործություններում գործածված աշխարհագրական օբյեկտներն ըստ անվանումների դասակարգել ենք (մայրաքաղաքներ, քաղաքներ և գյուղեր, հնագույն երկրներ, պետություններ, լեռներ և լեռնաշղթաներ, գետեր, ծովեր, ծոցեր, լճեր, մայրցամաքներ և օվկիանոսներ, բնական և պատմամշակութային հուշարժաններ, եկեղեցիներ և վանքային համալիրներ, դաշտեր, անապատներ, թերակղզիներ, ջրվեժներ, նեղուցներ, մարգեր, գավառներ, նահանգներ և տարածաշրջաններ, ՀԵԿ-եր, մոլորակներ և աստղեր) և նկատել գրողի աշխարհագրական ընկալման ողջ էությունը, բնորոշ յուրահատկությունները և բազմազանությունը: Ինչն էլ մեզ կրկին անգամ համոզում է, թե որքան տարողունակ է աշխարհագրական - հայրենագիտական նյութը հայ գրական երկերում: Միաժամանակ լայն է հենց աշխարհագրության ընդգրկման սահմանը: «Աշխարհագրությունը սահմաններ չի ճանաչում, նա ընդգրկում է ամեն ինչ՝ գաղափարախոսությունից մինչև երկրաբանությունը» (Բարանսկի Ն. ,1989): Այդ միջակայքում է ընկած նաև հայ գրականությունը:

Հետազոտական-վերլուծական աշխատանքի արդյունքում հանգել ենք մի շարք եզրակացությունների.

1. Հայ գրական երկերի աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութի ուսումնասիրումը և աշխարհագրական օբյեկտների գեղարվեստական ընկալման առանձնահատկությունների դիտարկումը մեզ բերել են այն համոզման, որ աշխարհագրություն գիտության ինտեգրող ունակությունները, ընդգրկման անժիր սահմանները և տարածածածանակային մասշտաբները բավականին ընդարձակ են:

2. Ընդհանուր առմամբ՝ գրական աղբյուրների աշխարհագրական նյութը տարբերությամբ ձևակերպումներով հանդերձ աչքի է ընկնում իր հավաստիությամբ և շոշափվող աշխարհագրական հարցերի բազմազանությամբ, որոնցում լայն առունով արծարծվում են բնության, բնակչության և տնտեսության շարժընթացի առանձնահատկությունները, աշխարհաքաղաքական հարաբերությունները և նույնիսկ տեղանվանագիտական փոփոխությունները:

3. Աշխարհագրություն-գրականություն շղթան միջգիտական կապերի բացահայտման առունով կարևորվում է այնքանով, որ գեղարվեստական գրականությունը հանդես է գալիս որպես ռեգիոնալ աշխարհագրության յուրատեսակ աղբյուր:

4. Աշխարհագրական օբյեկտների գիտական ու գեղարվեստական ընկալումները լրացնում են մեկը մյուսին, առավել ամբողջական պատկերացում տալով օբյեկտի սահմանների, ներքին բովանդակության, պատճառահետևանքային կապերի մասին, դրանով իսկ հաստատելով այն դրույթի իսկությունը, որ «աշխարհագրությունն արվեստ է, միաժամանակ և գիտություն»:

5. Պայմանավորված աշխարհագրական մտածողության և վարքի առանձնահատկություններով, տարբեր հայ գրողների մոտ միանգամայն տարբեր են թե «տարածքային համակրանքի» ուղղությունները, և թե տարածքային- մշակութային ինքնագիտակցությունը:

6. Ուսումնասիրելով հայ գրական երկերի աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութը, նկատել ենք, որ հայ գրողներին հատուկ են բնապատկերների ու լանդշաֆտների դիպուկ նկարագրությունները, ռելիեֆի առանձնահատկությունների գծահատման կարողությունը, բնակչության արելակերպի ու գործունեության բազմակողմանի դիտարկումը, տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման առկա և հնարավոր ուղիների մատնանշումը, աշխարհագրական օբյեկտները միմյանց նկատմամբ համեմատության մեջ ներկայացնելը, աշխարհագրական երևույթների գեղարվեստական մատուցումը՝ գիտականորեն հիմնավորված, աշխարհագրական անվանումների ընդգրկման դաշտի մեծությունը, հայրենագետ-բնագետի և գրող-գեղագետի անուրանալի ունակությունները:

7. Հայ գրական երկերում կուտակված տեղանքի և բնապատկերների գեղարվեստական նկարագրությունները հնարավորություն են ընձեռում աշխարհագետին ճիշտ կողմնորոշվելու հայրենագիտական երթուղիների ընտրման ու կազմակերպման հարցերում:

8. Աշխարհագրություն-գրականություն կապը դրսևորվում է նաև նրանում, որ հայ գրողները և՛ իրենց կարելության չափ, նպաստել են աշխարհագրական երևույթների գիտական մեկնաբանմանը և որ ամենակարևորն է՝ աշխարհագրական տեղեկատվության փոխանցմանը:

9. Հայ գրական երկերի աշխարհագրական- հայրենագիտական նյութի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս գնահատել ու բացահայտել գրականության մեծ ու նշանակալի դերը աշխարհագրական ուսումնասիրությունների համար, գիտականորեն համադրել աշխարհագրության և գրականության առաջին հայացքից անհամարելի թվացող եզրերը:

10. Հայ գրականության և աշխարհագրության առնչություններն այսօր առավելապես կարևորվում են աշխարհագրության աստիճանական հունամիզացման և մշակութացման տեսակյուններից՝ պայմանավորված մարդ-բնություն փոխհարաբերությամբ և մարդկային հասարակության կայուն զարգացման առանձնահատկություններով:

11. Հայ գրական երկերի աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութի վերլուծված արդյունքները գիտական ընդհանրացման կարելի է ենթարկել Օ.Լավրենովայի առաջարկած գեղարվեստական ստեղծագործությունների աշխարհագրական մշակման մեթոդի օգնությամբ, որը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն բազմակողմանի ու ամբողջական տեսնել քննարկվող բնական երևույթները, աշխարհագրական տարածության և գեղարվեստական տարածության առնչությունները, աշխարհագրական օբյեկտների գեղարվեստական ընկալման առանձնահատկությունները, այլ և քարտեզագրել դրանք:

12. Աշխարհագրության և գրականության համակցման շնորհիվ փորձ է արվել Հայաստանում հունամիստական աշխարհագրության զարգացման սկիզբը դնել՝ գիտակցելով արևմուտքում և եվրոպական երկրներում, մասամբ նաև Ռուսաստանում վերելք ապրող այս ուղղության անհրաժեշտությունը, որը մեծ ազդեցություն է թողնում մարդու հայացքների ձևավորման, ազգային արժեքների ընկալման, էկոլոգիական դաստիարակության մշակման, աշխարհագրական երևույթների ճանաչման, մարդու և բնության փոխշփման վրա:

13. Գլոբալիզացիայի ներկա ժամանակներում, երբ մեր մշակույթին ու գիտությանը, ազգային առանձնահատկություններին անհարիր բազմաթիվ հոսանքներ են թափանցում Հայաստան, լայն առունով առավելապես ազգային գրականությունը և աշխարհագրությունը կարող են ստեղծել այն համակցված պատմեջը, որ կարող է հիմք հանդիսանալ ազգային գաղափարախոսության մշակման համար և դրանով իսկ՝ հայության տեղի ու դերի ճշտմանը ժամանակակից աշխարհում:

14. Հայ գեղարվեստական գրականության ազգանպաստ գործունեությունը յուրահատուկ խթան է նաև ազգային աշխարհագրության զարգացման և հայրենագիտական ձգտումների խրախուսման համար: Գրականությունն է այն ոլորտը, որ շփվելով աշխարհագրության հետ նպաստում է վերջինիս բարոյականացմանը և հունամիզացմանը, բնությունը և հասարակությունը դիտարկելով ներդաշնակության լույսի ներքո:

ԱՏԵՆԱԽՈՒՄԻՅՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿԿԵԼ ԵՆ ԴԵՂԻՆԱԿԻ ԴԵՏԵՎՅԱԼ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

1. Աշխարհագրական տեղեկությունները Բաֆֆու «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի» ուղեգրության մեջ, «Իրան –Նամե» արևելագիտական հանդես, Ե. 1994, N 3, էջ 17-18
2. Աշխարհագրական օբյեկտների գիտական ու բանաստեղծական ընկալումը, Հավելված «Գիտական տեղեկագիր» և «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսների, Ե. 1997, էջ 47
3. Աշխարհագրական տեղեկությունները Բաֆֆու «Երկու ամիս Ալվանից և Սյունյաց աշխարհներում» ուղեգրության մեջ, «Իրան –Նամե» արևելագիտական հանդես, Ե. 2000, N 35, էջ 68-69
4. Ղևոնդ Ալիշանը աշխարհագետ-հայրենագետ, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», Ե. 2000, N 1, էջ 45-47
5. Հայոց լեռների հոգևոր ու մշակութային նշանակությունը, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», Ե. 2000, N 1, էջ 32-35 (համահեղինակներ Ռ. Գազինյան, Յու. Առաքելյան)
6. Աշխարհագրական տարածության և գեղարվեստական տարածության դրսևորումները Էմինի բանաստեղծություններում և Բաֆֆու ուղեգրություններում, «Երիտասարդ գիտնականների հոդվածների ժողովածու», Ե. 2000, N 2, էջ 137-142
7. Աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութը Բաֆֆու «Սամվել» պատմավեպում, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», Ե. 2001, N 3-4, էջ 15-16
8. Խորենացին Շիրակի մասին, «Շիրակի մարզի բնական ռեսուրսների օգտագործման և բնապահպանական հիմնախնդիրները», գիտագործմական կոնֆերանսի նյութեր (Արթիկ), Ե. 2002, էջ 157-159
9. Բնապահպանական հարցերի աշխարհագրական և երկրաբանական միտումները Բաֆֆու ստեղծագործություններում, «XXI դար. էկոլոգիական գիտությունը Հայաստանում», (հանրապետական երրորդ երիտասարդական գիտաժողովի նյութեր), Ե. 2002, էջ 226
10. Աշխարհագրական-հայրենագիտական նյութը միջնադարի հայ քնարերգու բանաստեղծների ստեղծագործություններում, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», Ե. 2003, N 1-2, էջ 82-85
11. Քաղաքային բնակավայրերի բնապահպանական խնդիրների արծարծումը հայ գրական երկերում, «XXI դար. էկոլոգիական գիտությունը Հայաստանում. Քաղաքների բնապահպանական հիմնախնդիրները (հանրապետական 4-րդ երիտասարդական գիտաժողովի նյութեր)» Ե. 2003, էջ 93-94
12. Քաղաքների և գյուղերի ընկալման դիտարկումը Գևորգ Էմինի բանաստեղծություններում, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», Ե. 2003, N 5-6, էջ 34-35

Александр Камо Борисович
Географическо-краеведческий материал
в армянских литературных произведениях
(художественное восприятие географических объектов)

Резюме

В наши дни, когда арменоведческие исследования в разных направлениях динамично развиваются, и арменоведение в Республике Армения объявлено основным научным направлением, становится неизбежным изучение армянских литературных произведений в географическо-краеведческом аспекте. Обобщение географическо-краеведческого материала армянских литературных сочинений, их классификация, анализ и комментарии на основе естественнонаучных и общественных исследований приобретают огромный научный интерес.

Тема актуальна и тем, что изучение географическо-краеведческого материала армянских литературных произведений проливает свет на особенности изменений природной среды, динамику населения и геополитической ситуации в нашем регионе.

В результате исследовательско-аналитической работы автор пришел к следующим основным выводам:

1. Связь между географией и художественной литературой с точки зрения междисциплинарных связей важна тем, что художественная литература выступает как своеобразный, нетрадиционный источник для региональной географии. Армянские писатели и поэты в меру своих возможностей помогали гуманизации и культуризации географии, а так же передаче и распространению географической информации.
2. Художественная характеристика ландшафтов и местностей дают возможность географу правильно ориентироваться в процессе составления и организации краеведческих маршрутов.
3. Несмотря на разнообразие интерпретации, географический материал литературных источников отличается своей достоверностью и включает в себя особенности динамики природы, населения и экономики, геополитические отношения и топонимические изменения.
4. Изучая географическо-краеведческий материал армянских литературных сочинений, мы пришли к заключению, что армянским писателям и поэтам присущи характерные описания пейзажей и ландшафтов, навыки оценки особенностей рельефа, разностороннее изучение деятельности и быта населения, очертывание современных и перспективных путей развития разных отраслей экономики, сравнительное представление географических объектов, научно-обоснованное представление географических явлений, широкий охват названий и топонимов.
5. Анализ материала дает возможность оценить и выявить огромную роль художественной литературы для географических исследований, на научной основе сопоставляя с первого взгляда незримые нити географии и художественной литературы.

Художественное восприятие географических объектов в свою очередь способствует целостности научного восприятия в выявлении их закономерностей и особенностей.

Handwritten signature

